

מטבע ושיבוביו על שני צירופים וגלגוליהם בספרות

א. בין לטוב בין למוטב

מטבע הלשון **בין לטוב בין למוטב** (המוכר גם בצורותיו: "**אם** לטוב...", "**הן** לטוב...", "**או** לטוב...") בא להחליף או "לתקן" את המטבע הקדמון שמקורו בספר בן-סירה: "לב אנוש ישנא [=יִשְׁנָה] פניו **אם לטוב אם לרע** (יג כה; מצוטט גם במדרש בראשית רבה עג, יב [תאודור-אלבק, עמ' 857]¹). בצו הלשון הנקייה (תיקון הלשון מביא לתיקון המציאות) הומר השם **רע** בשם **מוטב**.²

לצד **מוטב** כחילופה של **רע** מוכרים גם פתרונות אחרים של לשון נקייה: "**אם** לטוב ואם **לחילוף**", "**הן** לטוב והן **להיפך**" או "**להפכו**" (ספרות הפוסקים). ואצל עגנון בפשטות גם: "**אם** לטובה **אם לא לטובה**" (עיר ומלוואה, עמ' 297).

בצורתו המקורית מקיים המטבע זיקה גם לפסוק החותם את ספר קהלת: "**כי** את כל מעשה האלהים יבא במשפט על כל נעלם **אם טוב ואם רע**" (יב, יד), ועל גרסתו "**הנקייה**" ודאי השפיעו גם לשונות ורעיונות אחרים, כמו "**כל מאי** דעביד רחמנא **לטב** עביד" או טופס הברכה שקבעו חכמים "**הטוב והמטיב**",³ מבחינת **הוא** "**טוב ומיטיב**" וכל **מעשהו** "**לטוב ולמוטב**".

המטבע מוכר החל בימי הביניים (ראה בן-יהודה, ערך "**טוב**", עמ' 1853 והערה 1 שם), והוא שכיח בלשון הרבנית (בצד המטבע המקורי שלא נדחה לגמרי). בכוחו לשמש בכמה שימושים: הוא יכול לשמש לצידוק הדין (כך בדרך כלל אצל עגנון), הוא יכול לשמש כסגולה כנגד הרעה שלא תבוא – היינו שיקוף האמונה בכוחן המאגי של המילים להשפיע על המציאות לטוב או

* לשון הכותרת – לשונו של דב סדן במבוא לספרו "גלגל המועדים" (רמת-גן 1964). תודה לאקדמיה ללשון העברית על הרשות להשתמש במאגרי מפעל המילון ההיסטורי, לד"ר מרדכי מישור ולד"ר דוד אסף שהוסיפו לנמצא עוד מובאות, ולמכון לכתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי על הרשות לעיין במכתבי חנוך ילון ואברהם יעקב גָּרְנֶר. בלקט העדויות מספרות העולם סייעו בידי ארי אבנר, עדנה ואלכס ברליין, צביה ליטבסקי והדסה קנטור. אני מודה גם להם מקרב לב. ההדגשות במובאות הן שלי.

לרע (כגון פתיחת פה לשטן וכי"ף); והוא יכול לשמש כמטבע סתם, כשגרת לשון, שאין בה לא מטעמו של זה ולא מטעמו של זה.

מטבע הדברים מיעטו סופרי ההשכלה להביא מטבע זה ללשונם, אבל עם תום תקופה זו שוב משתמשים בו סופרים כעגנון, הזו וסדן, שלשונם שומרת על זיקה ללשון הרבנית. הזו מנצל אותו לאפיונה של דמות עממית ברומן הראשון שלו,⁵ ואילו סדן מציב אותה (בשינוי לשון) בראש מאמרו העוסק בדמויות הספרותיות "היהודי הטוב" ו"היהודי הרע".⁶ גם היום אפשר למצוא אותו, למשל, בלשונו של חיים באר.⁷

על פי מיון תחבירי נחלקים שימושי מטבע זה לשניים: פסוקית תוכן, ואז הבררה היא בררה מוציאה (=או... או...), ופסוקית תיאור, ואז הבררה היא בררה מכלילה (=גם... וגם...). יש לציין שאין החילופים בין מילות הבררה למיניהן חופשיים לגמרי. מילת הבררה **אם** משמשת גם כמילת זיקה, ובתורת מילת זיקה היא אינה ניתנת להמרה ב**בין** או **בהן**. כמו כן **בין והן** משמשות רק בבררה מכלילה.

והרי דוגמאות לשימוש של מטבע זה לבררה מוציאה (כפסוקית תוכן) בסיפוריו של עגנון:

ישב השר כשעה אחת וכינס עיניו לתוך חוריהו ונתכסו בכסות של הרהורים ולא **ניכר אם לטוב אם למוטב** (האש והעצים, עמ' קצז).
שמע אלהים את תפילתה ונתן לה את משאלות לבה. **אם לטוב ואם למוטב יתברר** בפרקים הבאים (תמול שלשום, עמ' 423).

ודוגמאות לבררה מכלילה (כפסוקית תיאור):

לעת עתה דר לו יצחק ביפו ומצפה בכל יום לשינוי כל שהוא. **אם לטוב ואם למוטב**, בחצי דרכו לא נעזבנו (תמול שלשום, עמ' 182).
שני בנים היו לה לפרידה ונשפך דמם ביום אחד. מדותיו של הקדוש ברוך הוא גדושות, **בין לטוב ובין למוטב**. כשנותן, נותן כפליים, וכשנוטל, נוטל כפליים (אורח נטה ללון, עמ' 192).

רוב ההיקרויות של מטבע זה בלשונו של עגנון משמשות, כאמור, לעניין צידוק הדין (תאודיצינה) בדומה למובאה האחרונה. שימוש זה מחייב בררה מכלילה (בבחינת "גם בטוב גם ברע"); לשאר השימושים יפה הבררה על שני סוגיה – בין מכלילה בין מוציאה, כמודגם בשאר המובאות.

מצד המבנה נושא מטבע זה סתירה ממנו ובו בין תבניתו, תבנית סימטרית של ניגוד ובררה, לבין יחסי המשמעות של מילות התוכן שבו (טוב/מוטב). תבנית הבררה יוצרת ציפייה לְדָבָר והיפוכו (או לפחות שונה ממנו), כמו

"בין עשיר בין עני, בין בעל תורה ובין פשוטי עם" (עיר ומלוואה, עמ' 528), "ולכתוב אם לשבט ואם לחסד" (סמוך ונראה, עמ' 250), "הן ברוחניות הן בגשמיות" (אלו ואלו, עמ' פח), או לדבר ושלילתו, כמו "ועדיין לא ידע אם חפץ חיים אם אינו חפץ חיים" (עיר ומלוואה, עמ' 618), "בין שהוא חביב עליה בין שאינו חביב עליה" (שירה, עמ' 525). הצירוף המקורי "בין לטוב בין לרע" הולם את הציפיות, ואילו המרת רע במוטב פועלת כנגד המבנה, בין אם נפרש מוטב כנרדף לטוב בין אם נפרשו כטוב יותר,⁸ כלומר, בין אם הוא כפל לשון בין אם הוא העצמה.

כבר במדרש עמדו חז"ל על הפוטנציאל הפרשני והספרותי של המתח שבין תבנית הבררה לבין משמעות מילות התוכן הנוצקות בה. בתוספתא (שביעית ג, ח) מובא הפתגם "הלב יודע אם לעקל או לעקלקלות". בהערותו לפתגם זה מפנה ליברמן את המעיין לסיפור ממדרש איכה רבה המנצל את השתמעותו של הפתגם לשתי פנים: אפשרות קריאה אחת – כדבר והיפוכו, ואז לעקל מתפרש "ליישר, להסיר את העיקול, דוגמת דשן, סקל", ולעקלקלות מתפרש כפשוטו; ואפשרות שנייה – כדבר ו"העצמתו", ואז לעקל פירושו "לעקם גרידא" ולעקלקלות פירושו "לעקם הרבה מאוד" (תוספתא כפשוטה לשביעית, עמ' 517).

אם מצד משמעותו המילונית מוטב הוא דו־משמעי – ספק "טוב" ספק "טוב יותר" – הרי מצד צורתו הוא ודאי "גדול" או "עצום" מוטב – בדומה למעמדו של האיבר השני במבנה החזרה המורפוסמנטית, דוגמת ברוך ומבורך, שונה ומשונה ודומיהם, המצייתים לְפָלל "כל הקצר קודם". האיבר השני במבנה זה הוא "כבד" מן הראשון ולפיכך "מועצם" ממנו. גם בין המילים טוב ומוטב יחסי צורה דומים.

בלשונו של עגנון משמשים לפעמים טוב ומוטב כנרדפים, והם עשויים אפילו להחליף זה את זה ממהדורה למהדורה. בפרסומו הראשון של "והיה העקוב למישור" (תרע"ב) כתב עגנון: "רצונך בכך – טוב, ואם לאו הריני מוסרך בידי השר" (עמ' 19); ואילו במהדורות הבאות שינה ברוח לשון הגמרא (שבת פח ע"א ועוד): "אם אתה שומע לדברי מוטב, ואם לאו הריני מוסרך בידי השר" (אלו ואלו, עמ' עח). ובכל זאת האוריינטציה הסגנונית של עגנון מורה לנו לפרש כאן מוטב כטוב יותר. יעידו על כך המשפטים שגם בהם המבנה הסימטרי-היגודי משמש את עגנון לצקת בו העצמה. ההעצמה מכזיבה את הציפייה לניגוד⁹ ואף מערערת את הסימטריה:

אדרבא אמור עתה מה קודם ומה קודם לקודם (בְּמָקוֹם הַנוֹסֵחַ הַצָּפוּי: ...ומה מאוחר, או כיוצא בו; קורות בתינו, עמ' 6).

ואין אדם יכול לומר מה עיקר ומה עיקר שבעיקר (ולא: ...ומה טפל; סמוך ונראה, עמ' 250).

והיה מפרש איזו אדרת **נאה** ואיזו אדרת **נאה ביותר** (אורח נטה ללון, עמ' 50).
וכל הבתים חמים, יש **חם** ויש **חם ממנו** (אלו ואלו, עמ' תקמד).

יציקת תוכן של העצמה במבנה של ניגוד מולידה הפתעה שיש בה גם יסוד קומי, שכן בדוגמאות אלו במקום ההיפוך המצופה מקבל הקורא מנה אחת אפיים מ"אותו הדבר" (אפשר כמובן לראות גם ביחסים אלה סוג של ניגוד). בולט הדבר עוד יותר במטבע הלשון **בין לטוב בין למוטב** משום הלשון הנקייה, שהרי **מוטב** היא בבואה הפוכה, תשליל, של **רע**. ההעצמה המדומה שבסיפּה מבטלת אפוא את הניגוד המצופה ומקיימת אותו בעת ובעונה אחת. זאת ועוד. **הרע** המובלע בתוך **מוטב** נבֶּה גם מן הפרדוקס הקיים בתוך ערך ההפלגה עצמו: "טוב הוא טוב יותר מוטב יותר" כתב סדן,¹⁰ שהרי **יותר טוב** (או **מוטב**) הוא מושג יחסי ואילו **טוב** הוא מושג מוחלט. מן הפרדוקס עולה "הכלל הישן: הטוב יותר הוא **אויבו** של הטוב", כלשון הפתגם הגרמני (סדן, שם).

על חיבתו למטבע לשון זה מעיד בעקיפין עגנון עצמו בסיפורו "פתחי דברים" (בתוך קובץ הסיפורים הנושא אותו שם). בסיפור זה מתנהלת שיחה בין המספר (בן דמותו של עגנון) לבין דמות ספרותית בשם **עזרא טריר**. טריר [טְרִירִי?] הוא כפי הנראה בן דמותו (או לפחות בעל כמה תווים מדמותו) של אברהם יעקב בֶּרֶךְ, ההיסטוריון והאתנוגרף, חברו של עגנון.¹¹ וכך אומר טריר:

ואף הארץ נשתנתה, ואף יושביה נשתנו, **אם לטוב ואם למוטב**, כמו שרגיל אתה לומר" (פתחי דברים, עמ' 107).

מובאה זו היא עדות פְּנים ספרותית על העדפתו הלשונית של המספר. מובאה דומה מפי המספר עצמו נמצאת בפרק "בבית השמחה" שבאותו הסיפור. פרק זה הוא סיפור בתוך סיפור וכמה חוטים קושרים את הסיפור אל מסגרתו.¹² מובאה זו היא אולי אחד החוטים:

מה שנחשב לשעבר למעלה אינה מעלה בזמן הזה, שנשתנתה דעתם של הבריות. **אם לטוב ואם למוטב**, אף בזה מחולק אני מרוב העולם" (פתחי דברים, עמ' 120).

אולם דבריו של עזרא טריר אינם רק תגובה מקומית, ואינם רק עדות להעדפתו הלשונית של המספר, הם גם מרמזים על הסתייגות בן שיחו ממנה. ההסתייגות ממטבע לשון זה אינה נחלתה של הדמות הספרותית לבדה. הסתייגות נרמזת גם בדברי ידיד אחר של עגנון, הבלשן חנוך ילון. לא אחת ביקש עגנון מילון להעיר לו הערות לגופם של כתובים בסיפוריו, וילון עשה זאת ברצון ובעניין רב.¹³ בין הערותיו של ילון לרומן "אורח נטה ללון" נמצאת

גם הערה בנושא זה: "טוב למוטב"¹⁴ וכן קודם לכן כמה פעמים ואיני מבין ככל הצורך. דבריו של ילון מכוונים למה שכתב עגנון: "כח ניתן בבחירה, שבכח הבחירה אפשר לשנות **טוב למוטב** וכן להיפך" (אורח נטה ללון, עמ' 212). ובמילים "קודם לכן כמה פעמים" הוא מתכוון להופעתו בסמוך של הצירוף כלשונויותיו: "**אם לטוב ואם למוטב**" (שם, עמ' 171), "**בין לטוב ובין למוטב**" (שם, עמ' 192).

אין להניח שילון לא הכיר "מליצה קבועה ורגילה" זו (כך מכנה בן-יהודה במילונו את מטבע הלשון הזה), ואולי זו דרכו העדינה מאוד לומר לסופר הנערץ עליו, שאין דעתו נוחה ממטבע לשון שיש בו אבק של אמונה טפלה. עמדתם של ילון ("דמות אמתית") ושל טריר ("דמות בדויה") היא אפוא משכילית ושכלתנית ביחסה אל המציאות ואל המילים, ואילו מספריו של עגנון (המייצגים לרוב פן מפניה של דמותו הביוגרפית של עגנון אך אינם זהים עמה בתכלית¹⁵) מצטיירים – בין על ידי עצמם בין על ידי דמויות אחרות – כבעלי עמדה אמונית תמימה, עממית.

אבל אפשר להתבונן בדיכוטומיה זו גם בדרך אחרת. על פי פירוש חלופי אין הלשון הנקייה מעמידה כהיפוכם של השכל והתבונה את העממי והאמוני התמים, אלא דווקא את ה"שירה", או את "רוח המשוררים". הד לפירוש אפשרי זה אפשר לשמוע בדבריו של מרדכי אהרן גינצבורג (רמא"ג) בשנת 1835: "לא רוח **משוררים** נכונה מפעמני לבחון **בין טוב למוטב** ורק מלא כף **בינה** נתן לי הזמן להבדיל **בין טוב ובין רע**"¹⁶ (בין משמשת כאן מילת יחס ולא מילת בררה).

אפשר שכשגינצבורג נקט פעם לשון **מוטב** ופעם לשון **רע** הוא לא התכוון אלא לגוון את לשונו, אבל יוצא מדבריו שבין הבינה למוסר אכן יש קשר של תולדה, אולם השירה אינה מתערבת בהם והיא רשות לעצמה. לפיכך הולם אותה יותר הלשון **טוב ומוטב** מן הלשון **טוב ורע**, היפה לעיסוק במוסר. שתי האפשרויות הפרשניות אינן מוציאות זו את זו. אדרבה, העממי והשירי הם לעתים קרובות רכיבים בלתי נפרדים בכתיבה אמנותית, ובכתיבתו של הסופר האמן עגנון לא כל שכן.

ב. בקליפת אגוז

באנגלית משמש הניב (to lie) in a nutshell כמאמר מוסגר שפירושו 'בקיצור', והוא מקשר בין העניין במסירתו המורחבת לבין תמציתו. דובר האנגלית ישתמש בו גם כדי לסמן את יחסי המיקרו והמאקרו, החלק הזעיר המייצג את השלם.¹⁷

מקורה של **קליפת אגוז** זו בספרות הלטינית והיא מובאת גם ברשימת ניביו ופגתמיו המתורגמים של אלקושי.¹⁸ "מקור הבטוי" כתב אלקושי, "בדברי פליניאוס הקשיש (23–79) הכותב: 'קיקרו מוסר כי בתוך [קליפת] אגוז היתה סגורה איליאס, שירת הומרוס, כתובה על גבי קלף'".¹⁹

זה כמה שנים **שקליפת האגוז** משמשת גם בלשוננו,²⁰ אבל יש דוברים וכותבים שאינם חשים בנוח עם תרגומי שאילה אפנתיים מן האנגלית. מהן אפוא החלופות הניצבות לנגד עיניו של דובר העברית אם לא ירצה לתרגם את הניב האנגלי? מהו אוצר המילים והניבים העומד לרשותו במקום **בקליפת אגוז? על רגל אחת?** – ניב זה, בדומה ל**בנשימה אחת**, מסיט את הכוונה מן התמצית אל המהירות. **מועט המחזיק את המרובה?** – ההערכה המובלעת בו, המאדירה את המועט, גורעת מכוונתו. דובר העברית יכול אפוא להמעיט ולומר, כדרך רבים, **במילה אחת**, ולהסתמך על סופרי מופת כמו אחד העם (על פרשת דרכים, עמ' 281), ברנר (בין מים למים, עמ' 49) ואביגדור המאירי (השגעון הגדול, עמ' 93), או להרבות ולומר: **בשתי מילים**. תרגומי שאילה אלה מרוסית, גרמנית ויידיש²¹ נשתקעו זה כבר בעברית, ושנים רבות עברו מאז יצא קלוזנר נגדם בכינוי "ברבריזמוס", ונימק: "כי בעברית יאמר 'באחת' והימלה 'יתרה היא' (שפת עבר שפה חיה, קראקא תרנ"ו, עמ' 93). אכן, דובר העברית יכול לבחור באלה או במה ששם קלוזנר תחתן: **באחת**, אך מה יעשה אם נפשו חשקה בלשון פיגורטיבית? כמוצא אחרון הוא יכול להתפשר עם **בזעיר אנפין**, אך כמו באשר לצירופים הקודמים רעיון הפלא שבצמצום חסר בו.

"עולם היסטורי שלם **באגל טל**" כתב גרשון שקד, חוקר הספרות ותולדותיה,²² על פי החרוזה של אלתרמן שלשונה: "זה כֶּבֶד העולם באגל טל".²³ עגנון אף ניסח את הרעיון כפתגם: "בתוך טיפה אחת ניכר הים כולו".²⁴ הביטוי **(כ)בטיפת מים** המוכר מן השימוש המצוי הוא מן הסתם הפתגם בצמצומו, ו**באגל טל** מתקבל כבבואה פיוטית שלו.

עגנון סבור שהדימוי המצייר את טיפת המים כנציגת הים כולו הוא ציור נכרי,²⁵ ואפילו הצורך במושג שכזה זר ל"רוח היהדות". וכך כתב: "בדעתי היתה תחילה לקרות לפניכם פרק מפרקי חיי ולא לנאום נאום. אני ואתם וכל הארץ כבר יגעים מן הנאומים. כשבדקתי את כתבי ראיתי שפרק אחד הרי זה **כטיפה מן הים**"²⁶ וכל הספר כולו אני צריך לגייף כדי להביאו לכאן. חכמי אומות העולם אומרים, **בתוך טיפה אחת ניכר הים כולו**. אבל חכמי ישראל אומרים, **מקוה צריך שיעור מלא** ואם חסר מן השיעור אין טבילתו עולה לו. על כרחי עשיתי נאום". הטיפה היהודית כשהיא לבדה, משתמע מדברי עגנון, היא אפוא רק "טיפה מן הים", והים (או מקווה מים אחר) "צריך שיעור

מלא", ואיך אפוא "יוכר בטיפה אחת הים כולו"?²⁷ בדרך "חכמי אומות העולם" הלך דווקא אהרן מגד כאשר בדבריו על עגנון השתמש באותו ציור ובאותו מושג, ותיאר את היחס שבין הסיפור "מנוחה" לבין יצירתו השלמה של עגנון כיחס שבין טיפה של מים לים כולו.²⁸

בנימוק אחר מבטל גם נתן שחם את הרעיון העומד מאחורי אותו הפתגם, והוא נשמע בלשונו כך: "בטיפה בים אפשר למצוא כל מה שיש בים". לטענתו, כך "אומר מי שנחוץ לו לתרץ מדוע היא עוסק בעניין קטן ומתעלם מן הלויתן".²⁹

דברים שכתב יהודה זלוטניק (הרב אבידע), חוקר הפולקלור, מחזירים אותנו אל קליפת האגוז: "ולכן נמצא פתגמים הנותנים לנו '**באמגוזא**' מלא אוקינוס של מחשבה", כתב זלוטניק, ובהערת שוליים הוסיף: "באנגלית יש ביטוי מצוין למה שאנו מכנים: מעט הכמות ורב האיכות. למועט המחזיק את המרובה אומרים באנגלית, שהדבר ניתן 'בקליפת אגוז' = in a nutshell. הייתי רוצה להכניס ביטוי זה לשפתנו, אבל אני מציע מלת '**באמגוזא**' – כי מצינו (בגמרא גטין נט ע"א), שבונים בן נונים שלח מתנה לרבי בגד של פשתן יקר מאד, שהטלית היתה גדולה לפי מידתו, אמנם כשהיה מקפלה לא היתה כי אם 'כאמגוזא ופלגיה דאמגוזא' (כאגוז וחצי אגוז)".³⁰ זלוטניק זיווג אפוא שני ציורים – **אגוז** מזה ו**ים** מזה – והגיש אותם למשפט קוראיו דוברי וכותבי העברית. עוד ציור המערב נוזל במוצק משמש את ר' משה בן יצחק אלשקר (רכ"ה-ש"ב) בתשובותיו לשם תיאור גוזמה ושמועות חסרות בסיס: "לדחוק השמועות ולבנות בהן על המים מגדל. ולהכניס ים אוקינוס בגרגיר חרדל".³¹

לדיכטומיה שהציב עגנון, "חכמי אומות העולם" מול "חכמי ישראל", מצטרפת עוד דיכטומיה: ציור אגדי, נָסִי (**בקליפת אגוז**) מול ציור שמקורו בהתבוננות בטבע (**בטיפת מים**). בהתפעלות רבה תיאר אהרון פורייס (תר"ח-תרע"ט) את תכונותיה של טיפת המים: "צא נא וראה **טיפת מים** זאת אשר **כאין וכאפס** נחשבה בעיניך [...] הבט נא עליה ע"י כלי זכוכית המגדיל ארבע מאות פעמים ויותר הנקרא מיקראסקאפ, והגד לי מה ראית [...] הטיפה הקטנה הזאת נהפכה כמו רגע **לים גדול ורחב ידיים**".³²

וכאן עולה השאלה: האם יש קשר של תולדה או השפעה בין הניב הלטיני (כמובא למעלה) לבין הצירוף הארמי שמביא זלוטניק? גרסת אלקושי "בתוך [קליפת] אגוז In nuce", שלפיה **קליפה** היא תוספת שאינה מצויה בניב הלטיני, מחזקת את החשד, שבין הניב כפי שהוא מוכר היום באנגלית לבין

"תרגומו" הארמי כפי שהוא מוצע על ידי זלוטניק עומד הניב הלטיני ומקצר את המרחק ביניהם.³³

ואם ישאל הקורא: אם הגענו כבר עד לארמית – מדוע לעמוד בה ולא לתרגם את **האמגוזא** לעברית? ייענה כי ביאליק כבר עשה עבורנו את מלאכת התרגום הזאת. בהרצאתה במכון מזי"א הפנתה אותנו פרופ' זיוה שמיר, חוקרת ביאליק, אל מה שאמר המשורר כאשר רצה להמשיל את הבדיחה, הפתגם והסיפור העממי ויחסם ל"עולם התרבותי השלם": "מספרים על ר' יהודה הנשיא, ששלח מתנה לאנטונינוס שמלת-משי של מלכות וקפל אותה **בקלפה של אגוז**, אחר כך פתח את קלפת האגוז ופרש לפניו שמלה גדולה. כך גם האמן מפתח את המקופל בקלפה ומוציא משם **עולם שלם**".³⁴ קליפת האגוז מצאה את מקומה גם בכתיבתו האמנותית של ביאליק: "אכן מקום סגולה הוא הפרבר, מועט המחזיק את המרובה, מעין אוצר עולם. כל מעשי בראשית וקורות הדורות מראש מקופלים"³⁵ בו כאותה השמלה האגדית **בקלפת אגוז**" (ספיה, סוף פרק 13).

ולבסוף – גם עגנון עיבד את הגוזמה שבמסכת גטין. כנגד **הטלית** של זלוטניק וה**שמלה** של ביאליק "קיפל" עגנון **אדרת**,³⁶ אבל שלא כזלוטניק וביאליק השאיר עגנון את הצירוב בסביבתו האגדית ולא העתיק אותו לשימוש מושאל (וכבר ראינו למעלה איך דחה שימוש מושאל אחר): "והצהיל לבותיהם של חתן וכלה בסיפורי גוזמאותיו כדרכו בקודש [...] אדרת שער עשה לבנו ושערה ארוך כל כך שבעל מלחמה רוכב על סוסו ובידו רומח זקוף למעלה יכול להתחבא בו. סבורים אתם שכבדה היא האדרת, לא כי אלא היא נכנסת כולה **בקליפתו של אגוז**" (הכנסת כלה, עמ' 411).

ירצו דוברי העברית לקפל את "כל קורות הדורות" (וכל דבר אחר עצום ורב) בקליפת אגוז – לא יבקשו הכשר לא מביאליק, לא מעגנון ולא מזלוטניק. לא ירצו – לא יועילו לא זה ולא זה. במה דברים אמורים? מלכתחילה. אבל בדיעבד אין לנו אלא להסכים שתרגומו העברי של ביאליק הטביע בקליפת האגוז את חותם הכשרות. כיוון שנכנס – או לכשייכנס – יוכלו גם המקנאים לעברית להשתמש בו במצפון שקט.

הערות

1. [ושם בגרסה: **בין טוב בין רע**, וראו בחילופי הגרסאות במהדורת תאודור-אלבק, שם. – העורך.]
2. לפי עדותו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ ז"ל יש שמתקנים מאוחרים חזרו והחליפו **מוטב לרע**, ולפעמים אף שלא כדין ושלא לצורך, ראו יי ליבוביץ ותלמידים חברים, שיחות על "מסילת ישרים" לרמח"ל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 71–72.

3. ראו מ' פרנקל, "כפל לשון", לשוננו לעם א (תשי"ה-תשי"ו), א, עמ' 9-10.
4. ראו י' רבי, שיחות על עברית, תל-אביב תשל"ז, עמ' 278.
5. בישוב של יער, ברלין-תל-אביב תר"ץ, עמ' 355, 405. לדוגמאות מ"יעיש" ראו י' בהט, "עיונים בסגנונו של חיים הזז", הספרות ב (תשל"ל), עמ' 550 הערה 86.
6. ד' סדן, "בין טוב למוטב", בין שאילה לקנין, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 86, 111.
7. חבלים, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 33, 316.
8. ראו גבי"ע צרפתי, "פרפראות למילון", לשוננו לעם לא (תש"ס), עמ' 139-148.
9. "אפרוסדקסה" על פי בהט (הערה 5 לעיל).
10. ד' סדן, "בין טוב למוטב", יריד השעשועים, תל-אביב 1964, עמ' 142.
11. זיהוי זה למדתי מפי פרופ' ישראל ברטל, וסימנים רבים מאשרים אותו.
12. א' ירון, "על הסיפורים שבכרך זה", פתחי דברים, ירושלים-תל-אביב תשל"ז, עמ' 211.
13. חליפת המכתבים בין ילון לעגנון תראה אור בקרוב בקובץ עגנון ב.
14. ההדגשה במקור.
15. ראו ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, תל-אביב תשל"ג, עמ' 263 ואילך.
16. מ"א גינצבורג, קרית ספר, וילנה תקצ"ה, עמ' 167.
17. הביטוי מתועד כבר בימי הביניים ומשמש גם בלשוננו הפיוטית של שייקספיר: I could be bounded in a nutshell and count myself a king of infinite space, were it not that I have bad dreams (המלט, מערכה שנייה, תמונה שנייה; בתרגום שלונסקי: "הלא גם בתוך **קליפת אגוז** יכולתי להיות בנפשי מלך על מרחבי אין קץ לולא חלומותי הרעים").
18. אוצר פתגמים וניבים לטיניים, תל-אביב 1959.
19. שם, עמ' 193-194.
20. ראו הדסה קנטור, "על צירופים 'איניים' בלשון העיתונות, השפעת הלעז על העברית בת ימינו", פסיפס: לקט מאמרים 2 (מרחשוון תשנ"ח), עמ' 26-27.
21. בידיש מוכר גם החידוד "שלושה דברים צווי ווערטער".
22. פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון, תל-אביב 1989, עמ' 91.
23. "תמצית הערב", כוכבים בחוץ. קדם וכתב גנסיין: "את **התבל ומלואה** ראיתי והנה היתה **לאגל אחד** טהור של דמע" ("הצלב", כל כתביו, תל-אביב תשמ"ב, ב, עמ' 295).
24. מעצמי אל עצמי, עמ' 63.
25. ואכן, נמצא ציור זה בשירה האנגלית, למשל: "Drops of water / Grains of sand / Make the mighty ocean / And the beauteous land" (פרי עטם של ג"א קרני ופ' דימר; המאה התשע-עשרה); ובמיוחד שירו של ויליאם בלייק *Auguries of Innocence*: "To see a World in a Grain of Sand / And a Heaven in a wild flower / Hold infinity in the palm of your hand / And eternity in an hour".
26. כטיפה מן הים – משל לחלק בלתי ניכר ובלתי נחשב. גם **גרגר של חול** משמש לאותה תכלית: "אבל ההיסטוריה היא שופטת צדק [...] ודורות לעשרות הנם **כגרגיר חול** בעיניה..." (מ"ז פיארברג, "לאן", השלח ה [תרנ"ט], עמ' 416). ראו גם לעיל, הערה 25.
27. לביאליק דעה אחרת, והיא חוזרת ומובאת בניסוחים מגוונים במאמר "הלכה ואגדה" ובהרצאותיו על האגדה שכונסו בתוך דברים שבעל-פה, ב, תל-אביב תרצ"ה, עמ' מב-עו.

28. על פי דברים שנאמרו בתכנית הטלוויזיה "ספיישל ש"י עגנון", ערוץ 33, ח' בכסלו תשנ"ט.
29. "הטיפה והים", על המשמר, י"ד באייר תשמ"ט, עמ' 18.
30. מדרש המליצה העברית, מחזור ראשון, אות אלף, ירושלים תרצ"ח, עמ' 6. וזהו הנוסח הארמי המקורי של המעשה שאליו מכוון זלוטניק: "א"ר יוחנן, שיגר לו בוניים בן נוניים לרבי סיבני וחומס סלסלה ומלמלה, סיבני וחומס – כאמגוזא ופלגיה דאמגוזא, סלסלה ומלמלא – כפיסתקא ופלגיה דפיסתקא".
31. סימן ל, דיבור המתחיל "עוד כתב" (והשוו מתי 13, 31 [על פי תרגום דליטש]: "מלכות השמים דומה לגרגר של חרדל"; אבל ישו מוליך את הדימוי בכיוון אחר).
32. אהרון פורייס, "תורת החיים", השחר ז (תרל"ו), עמ' 21–22.
33. אלקושי (עמ' 348) אינו קושר את האגדה התלמודית אל הפתגם הלטיני בקשר של תולדה, אלא רק מפנה אל זלוטניק ואל הצעתו.
34. "על ספורי עס", דברים שבעל-פה, ב (לעיל, הערה 27), עמ' קכה-קכז.
35. כנראה על פי בבא בתרא קכא ע"ב. ראו גם דברים שבעל-פה, ב, עמ' נה.
36. מוטיב היריעה המקופלת בתוך קליפת אגוז מוכר ממעשיות עממיות בכמה תרבויות (F821.2 במפתח המוטיבים של אארנה ותומפסון). בעברית ראו, למשל, ש' יורם (מתרגם), "דמדמניה (אגדה הונגרית)", משמר לילדים טז (תשכ"א), עמ' 595–599. ב"סיפור משימות" זה קליפת האגוז מכילה יריעה רחבת ידיים שנארגה בידי 'עכבישים-אורגים'.